



BURDUR İLAHİYAT DERGİSİ

Burdur Theology Journal

(Haziran / June 2023) Sayı 6 | e-ISSN: 2980-2407

Endüslü Hadis Şârihlerinin Bazı Fakihlere Yönelik Eleştirileri Criticisms of Andalusian Hadith Commentators Against Some Faqihs

TALAT SAKALLI

orcid.org/0000-0002-8858-1158

talatsakalli@sdu.edu.tr

Süleyman Demirel Üniversitesi |

<https://ror.org/04fjte88>

Prof. Dr., İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
Isparta, Türkiye

Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of
Theology, Department of Hadith, Isparta, Türkiye

ALİ RIZA KARA

orcid.org/0000-0002-4465-1177

arkara@mehmetakif.edu.tr

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi |

<https://ror.org/04xk0dc21>

Arş. Gör., İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
Burdur, Türkiye

Res. Asst., Burdur Mehmet Akif Ersoy University,
Faculty of Theology, Department of Hadith, Burdur,
Türkiye

Atf | Cites As

Sakallı, Talat - Kara, Ali Rıza. "Endüslü Hadis Şârihlerinin Bazı Fakihlere Yönelik Eleştirileri". *Burdur İlahiyat Dergisi* 6 (Haziran 2023), 200-222.

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 16 Mart/March 2023
Kabul Tarihi/Accepted	: 18 Mayıs/May 2023
Yayın Tarihi/Published	: 10 Haziran/June 2023

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Yayıncı: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Published by: Burdur Mehmet Akif Ersoy University Theology Faculty.

Burdur, Türkiye.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Talat SAKALLI - Ali Rıza KARA.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Talat SAKALLI %50 – Ali Rıza KARA %50.

Criticisms of Andalusian Hadith Commentators Against Some Faqīhs

Abstract

Andalusia, which remained under Islamic rule for eight hundred years in the Middle Ages and marked the enlightenment of Europe, is a political-cultural Islamic area where important studies were carried out in the fields of positive sciences such as medicine, physics and mathematics as well as religious, social, political and legal sciences. The Islamic civilisation in this region, the traces of which were largely erased as a result of the ruthless application of the medieval inquisitions, opened the door to its Eastern counterparts in terms of hadith discipline, especially hadith commentaries. As a matter of fact, the first hadith commentaries were written for *Muwatta'* in the third century of Hijri, and commentary studies continued intensively in the following centuries. With the exception of al-Bukhārī's *Sahīh*, the first commentaries of other basic hadith books were also written in Andalusia. One of the most important features of these first hadith commentaries written in Andalusia is that they predominantly included discussions, criticisms and refutations on fiqh al-hadith and disputes. In the commentaries of the aḥādīths related to ethics, the commentators, who are not content with quoting the opinions of the faqīhs in the commentaries of the aḥādīths related to ahkām, are clearly noteworthy in their endeavours to show that the evidences relied upon by the commentators to justify their own sect are more correct, whereas those of the opponents are wrong and weak. Therefore, in this study, we will examine the reasons for which hadith commentators criticise jurists. If we reveal this, we think that we can determine which approach the Andalusian commentators adopted. Since it constitutes the ground for this problematic, we briefly summarised the history of hadith commentary literature in Andalusia and touched upon the general characteristics of the related works. Since we will not have the opportunity to analyse all the hadith commentaries in Andalusia, we will limit our study to the hadith commentaries of the third and sixth centuries of the Hijr, when the fiqh approach was intensively seen in this area.

Keywords: Hadith, Hadith Commentary, Ahl-i Hadith of Mālikī, Abū Hanīfe, Mālik, Shāfi

Endüslü Hadis Şârihlerinin Bazı Fakihlere Yönelik Eleştirileri*

Öz

Ortaçağda sekiz yüz sene İslam hâkimiyetinde kalan ve Avrupa'nın aydınlanmasına sebep olan Endülüs, dini, sosyal, siyasi ve hukukî ilimlerin yanı sıra Tıp, Fizik, Matematik gibi pozitif bilimler alanında önemli çalışmaların yapıldığı siyasi- kültürel İslam coğrafyasıdır. Bu coğrafyada Ortaçağ engizisyonlarının acımasızca uygulanması neticesinde büyük oranda izleri silinen İslam medeniyeti, hadis ilimleri özellikle de hadis şerhleri açısından, Doğu'daki örneklerinin kapısını aralamıştır. Nitekim Endülüs'te hicri üçüncü asırda, ilk hadis şerhleri *Muwatta'* için yazılmış olup, şerh çalışmalarını takip eden asırlarda yoğun bir şekilde devam etmiştir. Buhârî'nin *Sahih*'i hariç tutulursa diğer temel hadis kitaplarının ilk şerhleri de Endülüs'te yazılmıştır. Endülüs'te yazılan bu ilk hadis şerhlerinin temel özelliği fikhî görüş ve ihtilaflara dair tartışma, tenkit ve reddiyelere ağırlıklı bir şekilde yer vermiş olmasıdır. Söz konusu eserlerde ahkâma dair hadislerin şerhlerinde fakihlerin görüşlerini nakletmekle yetinmeyen şârihlerin kendi mezheplerini doğrulamak için istidial ettiği hadislerin daha doğru; muhaliflerinkinin ise yanlış ve zayıf olduğunu ortaya koyma gayretleri bariz şekilde dikkat çekmektedir. Bundan dolayı bu çalışmamızda hadis şârihlerinin hangi sebeplerden dolayı fakihlere eleştiri yönelttiklerini ele alacağız. Bunu ortaya koymamız halinde Endüslü şârihlerin hangi yaklaşımı benimsediklerini tespit edebileceğimizi düşünüyoruz. Bu problematiğin zeminini teşkil etmesi hasebiyle Endülüs'te hadis şerh edebiyatının tarihçesini kısaca özetleyip ilgili eserlerin genel özelliklerine değineceğiz. Endülüs'teki bütün hadis şerhlerini incelemeye imkân bulamayacağımızdan dolayı çalışmamızı bu coğrafyada fikhî yaklaşımın yoğun olarak görüldüğü hicri üçüncü asır ile altıncı asırlardaki hadis şerhleriyle sınırlandıracağız.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Şerhi, Ehl-i Hadis Mālikîliği, Ebū Hanīfe, Mālik, Şâfi

Summary

Muslims started to conquer the Iberian peninsula, where the present-day states of Spain and Portugal are located, towards the end of the first century of Hijri and used the name Andalusia for this place. Andalusia, which remained under Islamic rule for about eight hundred years, is a territory that contributed to the intellectual enlightenment of Europe as well as the development of Islamic sciences. Among the Islamic sciences in Andalusia, the discipline of hadith had an important place.

Hadith activities in Andalusia began with the introduction of Mālik's *Muwatta'* to this country. However, we can state that *al-Muwatta'* entered here as a book of fiqh rather than a book of hadith. This is because the first names who travelled from Andalusia to the East aimed to learn fiqh and *Muwatta'* from al-Mālik. It is not possible to say that the stages that hadith discipline in the East went through in the first three centuries, such as hıfz, writing, editing and

* Bu makale ikinci yazarın Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Endülüs'te Hadis Anlama ve Yorumlama Faaliyetleri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This article was produced from the second author's doctoral thesis titled "Hadith Understanding and Interpretation Activities in Andalusia" prepared at the Social Sciences Institute of Süleyman Demirel University.

classification, were also realised in Andalusia. For this reason, it is possible to say that Andalusia inherited hadith studies from the East.

We can say that hadith commentary activities in Andalusia started with the works of *Tafsîr al-Muwatta'* written on *Muwatta'* in the third century of Hijri. Isa b. Dinâr was the first to write a work called *Tafsîr al-Muwatta'*. We can say that this work, which we do not have in printed form today, is mainly about word and fiqh explanations based on the references made by hadith commentators. After Isa b. Dinâr, 'Abd al-Malik b. Habîb is another name who wrote a commentary on *Muwatta'*. The title of his work is *Tafsîru Garîbi al-Muwatta'*. Based on this title, it should not be thought that this work belongs only to the field of gharîb al-hadîth. Ibn Habîb did not content himself with word explanations in his work and commented on some narrations, albeit limited. In the fifth century, Qunâzîi and Bûnî wrote *Tafsîr al-Muwatta'*. These works of theirs are also based on jurisprudence and occasionally include word explanations. For this reason, *Tafsîr al-Muwatta'* studies, which first started in the third century of Hijra, are focused on fiqh al-hadith, which aims to derive fiqh rulings from hadiths or to show the basis of fiqh rulings in hadiths.

Ibn 'Abdilber's commentaries on *Muwatta'*, *al-Tamhîd* and *al-Istizkâr*, written in the fifth century of the Hijri, have a special importance both among the hadîth commentaries in Andalusia and among the commentaries on *Muwatta'*. With these commentaries, a transition was made from the small-volume commentaries on *Muwatta'* to large-volume commentaries. In addition, Ibn 'Abdilber's commentaries were a source for the works that commented on the *Muwatta'* both in Andalusia and outside Andalusia after him. As a matter of fact, Ibn al-'Arabî, another commentator of *Muwatta'* in Andalusia, often quoted Ibn 'Abd al-Bar in his works. Ibn 'Abd al-'Abd al-'Abdilber followed a commentary method based on fiqh al-hadith in his commentaries. Another important commentator of *Muwatta'* in the fifth century was al-Bâjî. Bâjî first wrote *al-Istifâ'* as a commentary on *Muwatta'*, then summarised it and wrote *al-Muntekâ'*, and again summarised it and wrote *al-Imâ'*. Only *al-Muntekâ'* has survived to the present day.

After *Muwatta'*, another hadith book commented in Andalusia is al-Bukhârî's *al-Jâmi al-Sahîh*. The first commentator of *Sahîh* in this area was Ibn Battâl's teacher Muḥallab b. Abî Sufra. His commentary has not survived. Ibn Battâl was another commentator of the *Sahîh*. He did not comment on all the chapters in the *Sahîh*, did not deal with the criticism of the scripts and the cerh ta'dîl of the narrators, and followed a commentary method based on fiqh al-hadith. Another characteristic of Ibn Battâl's commentary method is that he quoted a lot from previous scholars. His teacher Muḥelleb b. Abî Sufra was one of the most important names he quoted. In this way, it helps to have an idea about the work of Muḥelleb, whose commentary is not available today.

In Andalusia, Muslim's *Sahîh* was first commented by Qâḍî Iyâz. He stated that he wrote *Ikmâl al-Mu'lim* in order to complete what his teacher al-Mâzerî had left incomplete in his commentary and to meet the demand of those who wanted to read the *Sahîh* with understanding. Tirmidhî's *Sunan* was first commented by Ibn al-'Arabî in Andalusia. Ibn al-'Arabî, who attached importance to fiqh al-hadîth in his commentary, commented on all sections of the *Sunan* except "Ilal".

In the hadith commentaries in Andalusia, a commentary method based on fiqh al-hadîth was followed. For this reason, the opinions of many scholars, especially the mujtahid imams, were quoted when dealing with fiqh issues. While these opinions were generally conveyed without preference or criticism, sometimes the preferred opinion was mentioned with criticism. For this reason, in this study, we will discuss the reasons for which Andalusian commentators criticised the mujtahid imams. By identifying and analysing the criticisms, we can express the understanding of the Andalusian commentators. We will limit our study to the commentaries written in the third and sixth centuries of Hijri. The reason for choosing this period is both the intensity of commentary activities in Andalusia during these periods and the predominance of jurisprudential subjects in these works.

Abû Hanîfah was one of the leading mujtahid scholars criticised by the Andalusian commentators. Andalusian commentators criticised him for resorting to re'a and qiyas despite the clear ruling that can be deduced from the hadith on a subject. Andalusian commentators also criticised the views of Shafi'i and Mâlik, which were contrary to the clear ruling of the hadîth. However, such criticisms against them are fewer than those against Abû Hanîfah. Therefore, it is possible to say that the Andalusian commentators are close to the understanding of Ahl al-hadîth because they prioritise the ruling that can be deduced from the hadîth.

Özet

Bugünkü İspanya ve Portekiz devletlerinin bulunduğu İber yarımadasını Müslümanlar, hicrî birinci asrın sonlarına doğru fethetmeye başlamışlar ve burası için Endülüs ismini kullanmışlardır. Yaklaşık sekiz yüz yıl İslam hâkimiyetinde kalan Endülüs, Avrupa'nın fikrî anlamda aydınlanmasına yardımcı olduğu gibi İslam ilimlerinin gelişmesine de katkı sağlamış bir coğrafyadır. Endülüs'te İslam ilimlerinin içerisinde hadis ilminin de önemli bir yeri olmuştur.

Endülüs'te hadis faaliyetleri Mâlik'in *Muvatta'*'nın bu coğrafyaya girişiyle başlamaktadır. Ancak *Muvatta'*'nın buraya bir hadis kitabından ziyade fıkıh kitabı olarak girdiğini ifade edebiliriz. Zira Endülüs'ten Doğu'ya giden ilk isimler, Mâlik'ten fıkıh ve *Muvatta'*'ı öğrenme amacı taşımışlardır. Doğu'daki hadis ilminin ilk üç asırda geçirdiği safhalardan hıfz, kitabet, tedvin ve tasnifin Endülüs'te de gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Bu sebeple Endülüs'e hadis çalışmalarının Doğu'dan tevarüs ettiğini söylemek mümkündür.

Endülüs'te hadis şerh faaliyetlerinin öncelikle *Muvatta'* üzerine hicrî üçüncü asırda yazılan *Tefsîru'l-Muvatta'* çalışmalarıyla başladığını söyleyebiliriz. İsa b. Dinâr, ilk *Tefsîru'l-Muvatta'* adında eser yazan isimdir. Günümüzde basılı olarak elimizde bulunmayan fakat hadis şârihlerinin yaptıkları atıflardan hareketle bu çalışmanın ağırlıklı olarak kelime ve fıkıh açıklamalarıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. İsa b. Dinâr'dan sonra Abdülmelik b. Habîb, *Muvatta'* üzerine şerh yazan diğer bir isimdir. Onun eserinin adı *Tefsîru Garibi'l-Muvatta'*dir. Bu isminden hareketle çalışmanın sadece garîbül-hadis alanına ait bir eser olduğu düşünülmemelidir. Zira İbn Habîb, eserinde kelime açıklamalarıyla yetinmeyip sınırlı da olsa bazı rivâyetleri şerh etmiştir. Hicrî beşinci asırda ise Kunâzîi ve Bûnî'nin *Tefsîru'l-Muvatta'* eserleri bulunmaktadır. Onların bu eserleri de fıkıh ağırlıklı olup yer yer kelime açıklamaları da bulunmaktadır. Bu nedenle ilk defa hicrî üçüncü asırda başlayan *Tefsîru'l-Muvatta'* çalışmalarını hadislerden fikhî hüküm çıkarmayı ya da fikhî hükümlerin hadislerdeki dayanağını göstermeyi amaçlayan fikhü'l-hadis ağırlıklıdır.

Hicrî beşinci asırda İbn Abdilber'in *Muvatta'* üzerine kaleme aldığı *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr* adlı şerhler, gerek Endülüs'teki hadis şerhçiliği gerekse *Muvatta'* üzerine yazılan şerhler içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Bu şerhlerle daha önce *Muvatta'* üzerine yazılan küçük hacimli şerhlerden geniş hacimli şerhlere geçilmiştir. Ayrıca İbn Abdilber'in bu şerhleri kendisinden sonra hem Endülüs'teki hem de Endülüs dışında *Muvatta'* şerh eden eserlere kaynaklık etmiştir. Nitekim Endülüs'teki diğer bir *Muvatta'* şârihi olan İbnü'l-Arabî eserlerinde çoğu zaman İbn Abdilber'den nakil yapmıştır. İbn Abdilber, şerhlerinde fikhü'l-hadis ağırlıklı bir şerh yöntemi takip etmiştir. Beşinci asırdaki önemli diğer bir *Muvatta'* şârihi ise Bâcî'dir. Bâcî, *Muvatta'* şerhi olarak ilk önce *el-İstifâ'*'yı yazmış daha sonra bunu özetleyerek *el-Müntekâ'*'yı yine bunu da özetleyerek *el-İmâ'*'yı meydana getirmiştir. Günümüze ise sadece *el-Müntekâ* ulaşmıştır.

*Muvatta'*dan sonra Endülüs'te şerh edilen diğer bir hadis kitabı Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'idir. *Sahîh*'i bu coğrafyada ilk şerh eden İbn Battâl'ın hocası Mühelleb b. Ebî Sufre'dir. Onun şerhi günümüze ulaşmamıştır. İbn Battâl da *Sahîh*'i şerh eden başka bir şârihtir. O, *Sahîh*'teki bütün babların şerhini yapmamış, sened tenkidi ve râvilerin cerh ta'diliyle ilgilenmeyip fikhü'l-hadis ağırlıklı bir şerh yöntemi takip etmiştir. İbn Battâl'ın şerh yöntemindeki diğer bir özelliği önceki âlimlerden çokça alıntı yapmasıdır. Nakilde bulunduğu isimlerin başında hocası Mühelleb b. Ebî Sufre gelmektedir. Bu sayede şerhi günümüzde bulunmayan Mühelleb'in eseri hakkında fikir sahibi olmaya yardımcı olmaktadır.

Endülüs'te Müslim'in *Sahîh*'i ilk olarak Kâdî İyâz tarafından şerh edilmiştir. O, hocası Mâzerî'nin şerhinde eksik bıraktığı yerleri tamamlamak üzere ve *Sahîh*'i anlayarak okumak isteyenlerin isteğini karşılamak için *İkmâlü'l-Mu'lim*'i kaleme aldığı ifade etmiştir. Tirmizî'nin *Sünen*'i de ilk defa Endülüs'te İbnü'l-Arabî tarafından şerh edilmiştir. Şerhte fikhü'l-hadis önem veren İbnü'l-Arabî, *Sünen*'in "İlel"i hariç diğer bölümleri şerh etmiştir.

Endülüs'teki hadis şerhlerinde fikhü'l-hadis ağırlıklı bir şerh yöntemi takip edilmiştir. Bu sebeple fikhî konular ele alınırken başta müctehid imamlar olmak üzere birçok âlimin görüşü nakledilmiştir. Bu görüşler genelde tercih veya tenkit edilmeden nakledilirken kimi zaman da tenkit edilerek tercih edilen görüş zikredilmiştir. Bu sebeple çalışmamızda Endülüslü şârihlerin hangi nedenlerden dolayı müctehid imamları tenkit ettiklerini ele alacağız. Tenkitlerin tespit ve tahliliyle Endülüslü şârihlerin hangi anlayışa sahip olduklarını ifade edebiliriz. Çalışmamızı hicrî üçüncü ve altıncı asırlarda yazılan şerhlerle sınırlandıracağız. Bu dönem arasını seçmemiz hem Endülüs'teki şerh faaliyetlerinin bu dönemler de yoğun olması hem de bu eserlerde fikhî konuların ağırlıklı olmasındandır.

Endülüslü şârihlerin tenkit ettikleri müctehid âlimlerin başında Ebû Hanîfe gelmektedir. Endülüslü şârihler, bir konuda hadisten çıkarılabilecek açık hükme rağmen onun re'ye ve kıyasa başvurmasını eleştirmişlerdir. Endülüslü şârihler, Şâfiî ve Mâlik'in de hadisin açık hükmüne aykırı duran görüşlerini tenkit etmişlerdir. Ancak onlara yönelik bu türden eleştiriler, Ebû Hanîfe'ye kıyasla daha azdır. Dolayısıyla Endülüslü şârihlerin hadisten çıkarılabilecek hükümü önceliklemlerinden onların ehl-i hadis anlayışına yakın durduklarını söylememiz mümkündür.

Giriş

Günümüzde İspanya ve Portekiz devletlerinin yer aldığı İber yarımadası, Müslümanlar tarafından Endülüs olarak isimlendirilmiştir.¹ Endülüs'te hadis şerhçiliği özelindeki çalışmamızın temel kavramı diyebileceğimiz "şerh" kelimesinin lügavî ve ıstilahî anlamlarına dair kısaca bilgi verilmesinin yerinde olacağını düşünüyoruz. Şerh, sözlükte eti kesmek, bir meseleyi açıklığa kavuşturmak anlamlarına gelmektedir.² Terim olarak ise bir hadisi veya bir hadis kitabındaki rivâyetlerin kelimelerini açıklamak, zor olan yerlerini izah etmek ve hadisten istinbât edilen hükümlere yer vermek gibi anlamlara gelmektedir.³ Taşköprîzâde de hadis şerhini, "Rasûlullah'ın

¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 19.

² Ebül-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2/497.

³ Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2010), 38/559.

hadislerini, Arap dili kurallarına ve şeriatın usûl ilmine göre inceleyen ilim” olarak açıklamıştır.⁴ Şunu belirtmekte fayda var ki; hadis şerhini sadece hadisi ve metni anlama ve yorumlamaya indirgeyemeyiz. Zira şerh; bir meseleyi açıklamak, hüküm çıkarmak, kimi zaman da bir ilkeye ulaşmaktır.⁵ Çünkü hadis şerh faaliyeti; hadisleri anlama ve yorumlamayla ilgilenirse de onun bütün işlevi bu değildir. Zira şerhte bazen bir konu ele alınırken bazen de hüküm çıkarmak, kimi zaman da bir ilkeye ulaşmak hedeflenmiştir. Dolayısıyla şerhin anlama ve yorumlamadan daha geniş bir faaliyeti kapsadığını söyleyebiliriz.⁶

Hadis şerh faaliyetinin ilk olarak Hz. Peygamber’in kendi sözlerini açıklamasıyla başladığını söyleyebiliriz.⁷ Buradaki şerhten kasıt literatürdeki manasıyla bir şerh olmayıp onu kelime anlamıyla kabul etmenin daha doğru olacağını ifade edebiliriz.

Sistematik ve hadis kitabı merkezli şerh faaliyetlerinin dördüncü asırda başladığı kabul edilmektedir.⁸ Sonraki zamanlarda da şerh edilen hadis kitapları, onların ulema nezdindeki şöretiyle yakından ilgili olmuştur. Ancak Doğu İslam dünyasındaki örneklerine nispetle üçüncü asırda Endülüs coğrafyasında *Muvatta’* üzerine şerhlerin yazıldığı bilinmektedir. *Muvatta’* dan sonra hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru Endülüs’e ulaşan⁹ Buhârî ve Müslim’in *Sahîh’leri* üzerine de bu coğrafyada şerh yazılmıştır.

Endülüs’teki hadis şerh faaliyetlerinin fikhu’l-hadis¹⁰ ağırlıklı olduğunu ifade edebiliriz. Bu nedenle olsa gerek Endüslü şârihler, Mâlik ve diğer Mâlikî âlimlerin görüşlerinin yanı sıra diğer mezhep imamlarının görüşlerine de sıklıkla yer vermişlerdir. Onlar, bu görüşleri çoğu zaman eleştirmeden naklederken bir kısmını ise tenkit etmişlerdir.

Çalışmamızda Endüslü şârihlerin müçtehid imamlara yönelik eleştirilerinin sebepleri tespit ve tahlil edilecektir. Bundaki amacımız bu eleştirilerden hareketle Endüslü şârihlerin hangi anlayıştan hareketle hadis şerh yöntemi takip ettiklerini ortaya koymaktır.

1. Endülüs’te Hadis Şerh Faaliyetleri

Endülüs’e giren ilk hadis eseri, hicrî ikinci asrın sonlarına doğru Mâlik’in (ö. 179/795) *Muvatta’*’ı olmuştur.¹¹ Bu coğrafyada şerh çalışmaları da ilk önce *Muvatta’* üzerine başlamıştır. *Muvatta’* dan sonra Buhârî ve Müslim’in *Sahîh’leri* ile Tirmizî’nin *Sünen’i* üzerine de şerh yazılmıştır. Endüslü hadis şârihlerinin fakihlere yönelik eleştirilerine geçmeden önce bu bölgedeki şerhlerin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bilgi vermeyi uygun görüyoruz.

1.1. Endülüs’te Hadis Şerh Faaliyetlerinin İlk Örnekleri: *Tefsîru’l-Muvatta’* Çalışmaları

Endülüs’teki hadis şerhlerinin ilk örnekleri, *Tefsîru’l-Muvatta’* eserleridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Endülüs’te *Tefsîru’l-Muvatta’* adında şerh yazan ilk kişi, İsa b. Dinâr (ö.

⁴ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzûâtî’l-Ulûm* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1405/1985), 2/341.

⁵ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği : Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 8.

⁶ Hadis şerhinin mahiyeti hakkında geniş bilgi için bk. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 305-315.

⁷ Talat Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2013), 25; Efendioğlu, “Şerh”, 38/559.

⁸ Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*, 26; Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 45.

⁹ Ali Vasfî Kurt, *Endülüs’de Hadis ve İbn Arabî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 161, 168.

¹⁰ Hadislerden fikhî hüküm çıkarmayı konu edinen fikhu’l-hadis, zamanla bir ilim dalı haline gelmiş ve daha çok hadis şerhleri içinde yer almıştır. Mehmet Görmez, “Fikhu’l-hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995), 12/547-549.

¹¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütüh Humeydî, *Cezvetü’l-Muktebîs fî Târîhi Ulemâi’l-Endelîs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1429/2008), 314; Ebü’l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü’l-Medârik ve Takrîbü’l-Mesâlik li-Ma’rifeti A’lâmi Mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancı (Rabat: Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmî, 1403/1983), 3/114, 117.

212/828)'dır. Onun bu eseri günümüze ulaşmış fakat basımı yapılmamıştır.¹² İsa b. Dinâr'dan sonra *Muvatta*'ı şerh eden diğer bir isim Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/853)'tir. O, *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta*' adında bir çalışma yapmıştır. Eserin adından bu çalışmanın yalnızca *Muvatta*'daki kelimeleri açıklayan bir eser olduğu anlaşılmalıdır. Çünkü İbn Habîb, eserini sadece kelime açıklamalarıyla sınırlı tutmamıştır.¹³ Zira İbn Habîb, sadece hadisteki garib kelimelerin izahı ile yetinmemiş, rivâyetlerin açıklamasını da yapmak suretiyle sınırlı da olsa ilgili hadisleri şerh etmiştir.¹⁴ Bunun yanı sıra o, bazen fikhî meseleleri de ele almıştır.¹⁵ İbn Habîb'in bu yaklaşımı kendisinin fakih kimliğinin yanı sıra *Muvatta*'ın içeriği ile de yakından ilgili olsa gerektir. Zira *Muvatta*'ın Endülüs'e ilk önce ulaşması, Endülüslü öğrencilerin Mâlikî fikhını ve bu fikhın kaynağı *Muvatta*'ı öğrenmek için Doğu'ya gitmeleri de etkili olmuştur.¹⁶

Endülüs'te *Tefsîru'l-Muvatta*' çalışmaları, hicri beşinci asırda Kunâzîî (ö. 413/1022) ve Bûnî (ö. 440/1048) ile devam etmiştir.¹⁷ Onların çalışmaları, *Muvatta*'daki bütün rivâyetlerin ve babların şerhini kapsamamıştır. Bu eserlerdeki birçok rivâyetin şerhi kısaca yapılmıştır. Ayrıca şerh edilen rivâyetlerde hüküm çıkarma diğer bir ifadeyle fikhî-hadis öncelenmiştir. Bu nedenle onların çalışmalarını hasiye kabilinden küçük hacimli şerhler olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır. Nitekim İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta*'ı şerh etmesinin bir nedeni kendinden önceki Kunâzîî ve Bûnî'nin şerhlerini yetersiz görmesidir.¹⁸ Dolayısıyla Endülüs'teki hadis şerh faaliyetlerinin ilk olarak küçük hacimli *Tefsîru'l-Muvatta*' çalışmalarıyla başladığını yalnız bu eserlerde doğrudan hadis şerh faaliyetlerinin amaçlanmayıp *Muvatta*'ın içeriğine uygun olarak fikhî hükümlerin ele alındığını söylemek mümkündür.

1.2. Endülüs'te *Muvatta*' Üzerine Yazılan Geniş Şerhler

Tefsîru'l-Muvatta' eserlerinden sonra, İbn Abdilber (ö. 463/1071) ile birlikte *Muvatta*' üzerine geniş hacimli şerh faaliyetleri başlamıştır. İbn Abdilber'in *Muvatta*' üzerine yazdığı ilk şerhi ise bilindiği gibi *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*'dir. O, bu eserine yazdığı mukaddimede belirttiği gibi hem eserin telif sebebini ortaya koymuş hem de bazı hadis usûlü konularını izah etmiştir. Bununla birlikte *et-Temhîd*'in telif sebebi olarak zamanındaki insanların *Muvatta*'daki *müsned* hadislere ihtimam gösterip, *mürsel* ve *münkatı*' rivâyetleri ihmal etmelerini, bu yüzden kendisinin *mürsel* ve *münkatı*' rivâyetlerin *muttasıl* tarîklerini gösterme amacıyla olduğunu belirtmiştir. İbn Abdilber, *et-Temhîd*'in şerhinde Yahya b. Yahya el-Leysî rivâyetini esas almış ve söz konusu eserini Mâlik'in hocalarının isimlerini Mağrib alfabesine göre

¹² *el-Fihrisü's-Şâmil li't-Türasi'l-Arabîyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: el-Hadisü'n-Nebeviyyi's-Şerîf ve Ulumuhû ve Ricaluhû*. (Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 1991/1411), 3/388; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî* (Abudabi: el-Cemu's-Sekâfi, 1425), 3/1979.

¹³ Mustafa Macit Karagözoğlu, "Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 23-24.

¹⁴ Bu tür örnekler için bk. Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân Sülemî İbn Habîb, *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta*', thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1421/2001), 1/197-198, 221, 229; 2/18, 22.

¹⁵ Örnek olarak bk. İbn Habîb, *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta*', 1/196-198, 415-417.

¹⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 168.

¹⁷ Ebu'l-Mutarriif Abdurrahman b. Mervân el-Kunâzîî, *Tefsîru'l-Muvatta*' thk. Âmir Hasan Sabri (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.); Ebû Abdülmelik Mervân b. Ali el-Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta' li'l-Bûnî*, thk. Ebû Ömer Abdülaziz es-Sağîr (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1432).

¹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik fi Şerhi Muvatta'i Mâlik*, thk. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymanî - Âişe bt. el-Hüseyn es-Süleymanî (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007), 1/331 (Mukaddime).

sıralayarak *müsned* tarzında oluşturmuştur.¹⁹ O, eserde 853 *merfû* rivâyetin şerhine yer vermiştir.²⁰

İbn Abdilber, *el-İstizkâr*'a yazdığı kısa bir mukaddimede de eserini yazma sebebini ve metodunu açıklamıştır. Buna göre İbn Abdilber, çevresindeki bazı kişilerin kendisinden *et-Temhîd*'i *Muvatta*'ın düzeninde tasnif etmesini, şâhid türündeki târikleri kaldırmasını, *müsned* ve *mürsel* rivâyetleri birlikte ele almasını; sahabe, tabiîn ve Mâlik'in kendi sözleriyle diğer fukahanın görüşlerini de kapsayacak şekilde bir şerh yazmasını, talep ettiklerinden dolayı *el-İstizkâr*'ı telif karar vermiştir.²¹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*'de râvilerin biyografilerine de yer verdiğinden *el-İstizkâr*'da onları tekrar ele almayı gerektiğinde sadece *et-Temhîd*'e atıf yapmakla yetinmiştir. Fakat söz konusu eserde bir râvinin bilgileri geçmiyorsa *el-İstizkâr*'da onunla ilgili açıklama yapmıştır. Yine o, *el-İstizkâr*'da, isnâdla ilgili değerlendirmelere ve Mâlik'in hayatına dair malumata yer vermeyip; bu konuda *et-Temhîd*'e atıfla yetinmiştir.²² *Et-Temhîd*'i, *el-İstizkâr*'dan ayıran en önemli özellik onda sadece *merfû* rivâyetlere yer verilmiş olmasıdır.²³ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*'ı yazarken Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 238/849) nüshasını kullandığını da ifade etmiştir.²⁴ Eserinin telif amacına uygun olarak İbn Abdilber, fikhî meselelerde birçok fakihin görüşlerine yer vermiştir. Bu açıdan *el-İstizkâr*'ın mezhepler arası karşılaştırmalı bir fikh kitabı niteliğinde olduğu söylenebilir.²⁵

İbn Abdilber'in çağdaşı önemli bir *Muvatta*' şârihi ise Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Bâcî (ö. 474/1081)'dir. Bâcî, *Muvatta*' şerhi olarak ilk önce *el-İstifâ*'yı yazmış daha sonra bunu özetleyerek *el-Müntekâ*'yı yine bunu da özetleyerek *el-İmâ*'yı meydana getirmiştir. Onun *Muvatta*' haricinde *Müdevvene* üzerine de bir şerh yazdığı bilinmektedir. Günümüzde ise bu şerhlerden sadece *el-Müntekâ* bulunmaktadır.²⁶ Fıkhu'l-hadis ağırlıklı bir şerh olan *el-Müntekâ*, Mâlikî mezhebinin fikhî görüşlerini öğrenmede önemli bir kaynak olduğu kadar mezhepler arası tartışmalara yer vermesiyle de dikkat çeken bir eserdir. Bâcî'nin fikhî ihtilâfları tartıştığı yerlerde kimi zaman "الدَّلِيلُ عَلَى صِحَّةِ مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ مَالِكٌ/Mâlik'in görüşünün doğruluğunun delili şudur." ifadesini kullanması onun bu ihtilâfta Mâlik'in tarafında bulunduğunu göstermektedir.²⁷ Bâcî, rivâyetleri şerh ederken "bâb, fasıl, mesele, fer" gibi alt başlıklar kullanmaktadır. Fakat bu başlıklar her rivâyet için bulunmaz. Ayrıca bu başlıklar bazen ana bölüm ve bablar için yapılan açıklamalarda da kullanılmıştır.²⁸ *El-Müntekâ*'da fıkhu'l-hadis öncelense de hadis ilmüne ait değerlendirmeler de bulunmaktadır.²⁹

¹⁹ Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânid*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vezâratu Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 1387/1967), 1/1-2, 8-12 (Mukaddime).

²⁰ Halit Özkan, "Muvatta' Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 75.

²¹ Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, thk. Abdulmu'tî Kala'cî (Beyrut: Dâru'l-Kuteybe, 1413/1993), 1/163-165 (Mukaddime).

²² *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr*'ın mukayesesi için bkz. Özkan, "Muvatta' Üzerine Yazılmış Şerhler", 89-92.

²³ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 160; *et-Temhîd*'i, *el-İstizkâr*'ın mukayesesi hakkında geniş bilgi için bkz.; Özkan, "Muvatta' Üzerine Yazılmış Şerhler", 92.

²⁴ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 1/168 (Mukaddime).

²⁵ Özkan, "Muvatta' Üzerine Yazılmış Şerhler", 90.

²⁶ İyaz, *Tertîbü'l-Medârik*, VII, 124; Özkan, "Muvatta' Üzerine Yazılmış Şerhler", 101.

²⁷ Bu tür örnekler için bk. Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu Muvatta' i Mâlik*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 2/28, 39, 59; 3/242, 251; 5/28.

²⁸ Bu tür örnekler için bkz. el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/203-204; 3/120-121, 127-128; 7/159-161.

²⁹ Özkan, "Muvatta' Üzerine Yazılmış Şerhler", 102-104.

Endülüs'te hicrî altıncı yüzyıldaki önemli *Muvatta'* şârihlerinden bir diğeri Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)'dir. Diğer Endülüslü şârihlerden farklı olarak dört hadis kitabına şerh yazan tek kişi, İbnü'l-Arabî'dir. O, *Muvatta'* üzerine *el-Mesâlik fî Şerhi Muvatta'* ve *Kitâbu'l-Kabes fî Şerhi Muvatta'* eserlerini kaleme almıştır. Bu iki şerh günümüze ulaşmış olup basılı halde bulunmaktadır. Fakat onun Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'ine yazdığı *Şerhu Buhârî* ve Buhârî ve Müslim'in eserleri üzerine yazdığı *Kitâbu'n-Neyyireyn fî Şerhi's-Sahihayn* şerhleri bilinmekle birlikte bugüne ulaşamamıştır.³⁰

İbnü'l-Arabî'nin *el-Mesâlik* ve *el-Kabes* adlı şerhlerinden hangisini önce yazdığını tespit etmek oldukça zordur. O, bu iki şerhinde daha önce yazdığı eserlerine zaman zaman atıf yapmaktadır. Dolayısıyla tam bir tarih verilmese bile onun bu eserleri hayatının sonlarına doğru yazdığı söylenebilir.³¹

İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*'e yazdığı mukaddimedede eserini telif etme sebebini açıklamıştır. Buna göre o, kendinden önceki İbn Abdilber'in *et-Temhîd*'inden faydalanmayı zor bulmuş ve onun bazı fikhî meseleleri yeterince ele almadığını söylemiştir. Bâcî'nin ise fıkıh konularında yeterli bilgisi olmasına rağmen eserinde hadis ilmüne dair konularının yeterli olmadığını, bunların dışında Kunâzî, Bûnî ve İbn Müzeyn'nin (ö. 259/873) eserlerinin ise faydalı olmadığından onlardan yararlanılmayacağını ifade etmiştir.³² İbnü'l-Arabî, bu ifadeleriyle kendisinden önceki *Muvatta'* şerhlerinin hem fıkıh hem de hadis konularındaki eksikliklerinin farkında olarak yazacağı şerhin iki alana da hitap edeceğine dikkat çekmiştir. Şunu belirtmek isteriz ki; İbnü'l-Arabî, İbn Abdilber ve Bâcî'nin şerhlerini bazı yönlerden eksik bulmakla birlikte şerhinde onlardan birçok nakilde bulunmuştur. O, eserlerinde özellikle İbn Abdilber'den yapılan nakiller oldukça fazladır. Dolayısıyla İbnü'l-Arabî'nin Endülüs'te hadis şerhine katkı yapmakla birlikte onun da kendinden önceki Endülüslü şârihlerden fazlaca yararlandığını ve İbn Abdilber'in şerhlerini aşamadığını ifade edebiliriz.

Özetleyecek olursak Endülüs'te *Muvatta'* üzerine hacimli şerh faaliyetlerinin hicrî beşinci asırda İbn Abdilber ile başladığını söyleyebiliriz. İbn Abdilber'den sonraki *Muvatta'* şerhlerini hacimli şerhler olarak kabul etsek de bu eserler onun şerhlerinden daha geniş değildir. Bununla birlikte Endülüs'teki *Muvatta'* şerhlerinin genel olarak fıkhu'l-hadis ağırlıklı olduğunu belirtebiliriz.

1.3. Endülüs'te Buhârî'nin *Sahîh*'i Üzerine Yazılan Şerhler

Endülüs'te Buhârî'nin *Sahîh*'i ilk olarak İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) hocası Mühelleb b. Ebî Sufre (ö. 435/1044)'dir. Onun şerhi de günümüze ulaşmamakla birlikte İbn Battâl, şerhinde hocasına fazlasıyla atıfta bulunduğu için onun şerhi hakkında bazı fikirler yürütebiliriz.³³ Örneğin İbn Battâl, Buhârî'nin koyduğu bab başlıkları üzerinde dikkatle durmuş ve Mühelleb'in bu konudaki bazı açıklamalarını nakletmiştir.³⁴

³⁰ İbnü'l-Arabî'nin eserleri hakkında bkz. 1/63-65 (Muhakkikin Önsözü) Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l-Kabes fî Şerhi Muvatta'î Mâlik b. Enes*, thk. Muhammed Abdillâh Veled Kerîm (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992); Ahmet Yücel, "İbnü'l-Arabî Ebû Bekr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1999), XX/492.

³¹ Özkan, "Muvatta' Üzerine Yazılmış Şerhler", 116-118.

³² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331 (Mukaddime).

³³ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Tozlu, "Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2015), 65-96; Ömercan Kaçar, *Mühelleb b. Ebî Sufre ve Şerhçiliği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, 2021).

³⁴ Ebû'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim (Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 3/243; 6/62.

Endüslü’te Mühelleb’ten sonra önemli Buhârî şârihlerinden bir diğeri, İbn Battâl’dır. O, rivâyetleri sahabe râvisiyle birlikte nakletmekle yetinmiş; râvilerin cerh ve ta’dîl durumunu ele almamıştır. Onun, Buhârî’nin rivâyetlerini ve râvilerini incelememesini, eserin sahihlik algısından yahut onun rivâyetlerden fıkıh istinbâtını incelemesinden kaynaklandığını düşünmek mümkündür. İbn Battâl, kısa olan rivâyetleri olduğu gibi uzun olanları ise bazen kısa naklederek şerh etmiştir. Ayrıca *Sahîh*’in bütün bablarını ve bir babdaki bütün hadislerin şerhini yapmamıştır.³⁵

Şerhinde fikhî meseleler ve ihtilâflar bağlamında çoğu zaman Mâlikî çizgiyi takip etmeye çalışan İbn Battâl, diğ mezhep ve fakihlerin görüşlerini de çoğu zaman eleştirmeden nakletmiştir. Fakat o, Zahirîler ve Ebû Hanîfe’yi bazen sert dille eleştirmiştir. Özellikle Zahirîlerden bahsettiği rivayetlerin birçoğunu eleştiri amacıyla ele almıştır.³⁶ Bu bilgilerden hareketle İbn Battâl’a ait Buhârî şerhinin de fikhü’l-hadis merkezli olduğunu ifade edebiliriz. Onun şerhinin diğ bir özelliği ise kendinden önceki Buhârî şârihlerinden fazlaca iktibas yapmasıdır. Bu sayede şerhleri günümüzde bulunmayan Endüslü Buhârî şârihlerinin açıklamaları hakkında kısmen de olsa fikir sahibi olmak mümkündür.

1.4. Endüslü’te Müslim’in *Sahîh*’i Üzerine Yazılan Şerhler

Endüslü coğrafyasında Müslim’in *Sahîh*’ini ilk olarak Kâdî İyâz (ö. 544/1149) şerh etmiştir. O, şerhine *İkmâlü’l-Mu’lim* adını vererek eserine kısa bir mukaddime yazmıştır. Kâdî İyâz bu şerhi, hocası Mâzerî’nin eksik bıraktığı yerleri tamamlamak ve *Sahîh*’i anlayarak okumak isteyenlerin isteğini karşılamak için yazdığını ifade etmiştir.³⁷ Kâdî İyâz’ın müstakil bir şerh yazmak yerine hocasının şerhini tamamlamak üzere yaptığı ikmâl çalışmasının³⁸ kendisinden sonra *Sahîh* üzerine yazılan diğ ikmâl çalışmalarına örnek olduğunu söyleyebiliriz.³⁹

Kâdî İyâz, şerh yöntemi olarak hadisleri ayrı ayrı ele almayı tercih etmiştir. Şerh edilecek yerleri “kavluhû” ifadesiyle nakletmiştir. Eserde ilk olarak hocası Mâzerî’nin açıklamalarını “kâle’l-imâm” ifadesiyle naklettikten sonra “kâle’l-kâdî” ibaresiyle de kendi görüşüne yer vermiştir. Kâdî İyâz, Mâzerî’nin açıklamalarına bir müdahalede bulunmaksızın naklettikten sonra onun eksik bıraktığı yerleri tamamlamaya çalışmıştır. Onun bu ilave açıklamaları bir düzen içinde devam etmeyip gerekli görülen yerlerde yapılmıştır.⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle Endüslü coğrafyasında Müslim’in *Sahîh*’inin ilk olarak altıncı asırda Kâdî İyâz’la ve fikhü’l-hadis ağırlıklı bir şerh yöntemiyle başladığını ifade edebiliriz.

1.5. Endüslü’te Tirmizî’nin *Sünen*’i Üzerine Yazılan Şerhler

İbnü’l-Arabî, *Muvatta*’ın yanı sıra Tirmizî’nin *Sünen*’ini de şerh etmiştir. Onun *Ârızâtu’l-Ahvezî* eseri, bilindiği kadarıyla Tirmizî’nin *Sünen*’i üzerine yazılan ilk şerhtir. Şerhte fikhî

³⁵ Salih Özer, *Endüslü İbn Battal ve Buhârî Şerhi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2007), 46-49; Halit Özkan vd., “Buhârî’nin el-Câmiu’s-Sahîh’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 183; Saffet Sancaklı, “İbn Battâl ve Buhârî Şerhi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 69.

³⁶ Özkan vd., “Buhârî’nin el-Câmiu’s-Sahîh’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, 186; Bu tür örnekler için bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1/90; 2/94, 137; 3/217, 419; 4/ 41, 222; 5/412; 7/60.

³⁷ Ebül-Fazl İyâz b. Musa Kâdî İyâz, *İkmâlü’l-Mu’lim bi Fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmail (Medine: Dâru’l-Vefa, 1419/1998), I, 71-75; Mustafa Macit Karagözoğlu, “Müslim’in el-Müsnedü’s-Sahîh’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 337.

³⁸ Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 65.

³⁹ Karagözoğlu, “Müslim’in el-Müsnedü’s-Sahîh’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, 321, 337.

⁴⁰ Karagözoğlu, “Müslim’in el-Müsnedü’s-Sahîh’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, 338-339.

konulara ağırlık verilmiştir. “İlel” bölümü hariç *Sünen*’deki diğer bütün kitaplar şerh edilmiş olup ahkâma dair bölümlerin şerhi daha ayrıntılıdır.⁴¹

İbnü’l-Arabî, bazı öğrencilerin kendisinden *Sünen*’i şerh etmesini istediklerini belirtmiştir. O, hasetçi, uzmanlığı olmayan, bid‘atçı ve anlayışsız kimselerin saldırısından dolayı ilk olarak bu istekten uzak durduğunu ifade etmiştir. Ancak dinin ve rihlenin⁴² faydalarını anlatmaktan geri durmanın ayrıca zorbalardan korkmanın âlimlere yakışmayacağını belirterek şerhi yazmaya karar vermiştir.⁴³ Bid‘atçı ve zorba kimselerin kim olduğuna dair İbnü’l-Arabî açık bir ifade kullanmamıştır. Ancak onun bu söylemlerinden kendi zamanındaki Zâhirilere ya da Murâbitlar dönemine işaret ettiği düşünülebilir. *Ârizatu’l-Ahvezî*’de birçok eserine atıf yapmasından dolayı İbnü’l-Arabî’nin bu eserini rihle sonrası Endülüs’te yazdığını söylebiliriz.⁴⁴ Tirmizî’nin *Sünen*’i üzerine Endülüs’te yazılan aynı zamanda bu eser in ilk şerhi olan *Ârizatu’l-Ahvezî*’yi kendinden önceki şerhler gibi fikhü’l-hadis ağırlıklı olarak zikredebiliriz.

2. Endülüslü Şârihlerin Bazı Fakihlere Yönelik Eleştirileri

Fikhü’l-hadis ağırlıklı olmasının gereği olarak Endülüs hadis şerhlerinde birçok fakihin görüşü nakledilmiştir. Şârihler, bu görüşlerin bir kısmını eleştirmek için nakletmişlerdir. Bundan dolayı bu başlıkta Endülüslü şârihlerin hangi nedenlerle fikh âlimlerini tenkit ettiklerini ortaya koymaya çalışacağız. Konunun geniş olması sebebiyle örnekleri Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfiî’ye yönelik eleştirilerle sınırlandıracağız.

2.1. Ebû Hanîfe’ye Yönelik Eleştiriler

Endülüs hadis şerhlerinde furû fikh meselelerine sıklıkla yer verilir. Bu bağlamda görüş ve fetvalarına yer verilen önemli isimlerin başında Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve öğrencileri gelmektedir. Ebû Hanîfe’nin görüşlerinin birçoğu Endülüslü şârihler tarafından eleştirilmeden nakledilirken bazıları ise tenkit edilmiştir. Aşağıdaki başlıklar altında Ebû Hanîfe’nin görüşlerinin hangi sebeplerden dolayı tercih ve tenkit edildiğini ele alacağız.

2.1.1. Ebû Hanîfe’nin Tercih Edilen Görüşleri

Endülüslü şârihler fikhî konulardaki tartışmalara yer verirken çoğu zaman bu görüşleri olduğu gibi nakletmişlerdir. Ancak kimi zaman bu görüşleri gerekçelerini belirterek tenkit ya da tercih etmişlerdir. Bu bağlamda Endülüslü şârihler kimi zaman Ebû Hanîfe ve öğrencilerini tenkit etseler de bazen onların görüşlerini savunmuşlardır. Mesela İbn Battâl, Hz. Peygamber’in kendi gömleğiyle Abdullah b. Übey’i kefenlediğini bildiren rivâyeti⁴⁵, gömleğin kefende olmasına cevaz veren Ebû Hanîfe’nin görüşüne delil olarak görmüştür.⁴⁶

Diğer bir misalde İbn Battâl, “*Bir gün namaz kılmak üzere saflara durduğumuzda Rasûlullah’ın tekbir almasını beklerken o, ‘yerinizden ayrılmayın’ deyip mescitten çıktı bir süre sonra gusûl abdesti aldığı belli olduğu halde halde geldi.*”⁴⁷ rivâyetinin namazda imama uyan kimsenin, imamdan sonra tekbir getireceğini savunan Ebû Hanîfe ve Mâlik’in lehine delil

⁴¹ Ayşe Esra Şahyar, “Tirmizî’nin el-Câmi’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, *Hadis Şerh Literatürü II*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV, 2022), 138, 141-142.

⁴² İbnü’l-Arabî, ilim öğrenmek için Doğu’ya gitmiş Bağdat, Dımeşk ve Kudüs’te önemli isimlerden ders almıştır. Şahyar, “Tirmizî’nin el-Câmi’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, 136.

⁴³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbnü’l-Arabî, *Ârizatu’l-Ahvezî bi Şerhi Sahîhi’t-Tirmizî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1/2 (Mukaddime).

⁴⁴ Şahyar, “Tirmizî’nin el-Câmi’i Üzerine Yazılmış Şerhler”, 140-141.

⁴⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. Muhammed Zühreir b. Nâsır (Dâru Tavki’n-Necât, 1422), “Cenâiz”, 22 (No. 1269).

⁴⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 3/262.

⁴⁷ Buhârî, “Ezân”, 24 (No. 639).

olduğunu zikretmiştir. O, yine bu hadise göre imama uyan kişinin imamdan önce tekbir alabileceğini savunan Şâfiî'nin görüşünün reddedileceğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Battâl, bu konuda Şâfiî'nin *mürsel* rivâyete dayandığını ve bu davranışıyla kendisiyle çeliştiğini zira onun *mürsel* hadisleri delil kabul etmediğini ifade etmiştir.⁴⁸

Bu açıklamalardan hareketle İbn Battâl'ın Ebû Hanîfe'nin görüşlerini savunması onun hadise uygun duran görüşleri için olmuştur. Aşağıda ele alacağımız üzere İbn Battâl'ın Ebû Hanîfe'yi tenkit etmesi de daha çok onun hadisin hükmüne aykırı duran görüşleriyle ilgilidir.

2.1.2. Ebû Hanîfe'nin Tenkit Edilen Görüşleri

Ebû Hanîfe'nin Endüslü şârihler tarafından eleştirilmesinin başlangıcını hicrî üçüncü asra kadar götürmek mümkündür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu asırda onu eleştiren isim İbn Habîb'tir. O, *الذاء الغضال* ibaresine⁴⁹ Mutarrif'ten nakille Mâlik'in "dinde helak olma" anlamını verdiğini belirtmiş ve bununla Ebû Hanîfe ve ashabını kastettiğini çünkü Ebû Hanîfe'nin irca ve re'yi sünnete tercih ederek insanları yoldan çıkardığını söylemiş ve onun hakkında çok ağır ifadeler kullanmıştır.⁵⁰

Aşağıda ayrıntılı ele alacağımız üzere bu tenkitlerin büyük bir kısmı, Ebû Hanîfe'nin hadis ve sünnete aykırı gözükten görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Bunun muhtemel nedeni, Endülüs'teki Mâlikîlerin zamanla ehl-i hadis anlayışına yakınlaşmasıdır.⁵¹ Zira Ebû Hanîfe'yi tenkit eden hadisçiler de onu daha çok re'y ve kıyası sıklıkla kullanması ve sünnete muhalif görüşlerinden dolayı eleştirmişlerdir.⁵²

Endüslü şârihlerin Ebû Hanîfe'yi eleştirdikleri noktalardan biri de onun amel-i ehl-i Medîne'ye aykırı görüşleridir. Ebû Hanîfe'ye dair bu tür eleştirileri Bûnî ve Kunâziî'de de görmekle birlikte bunların sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, Hz. Peygamber'in Hayber Yahudilerini mahsulün bir kısmı karşılığında yurtlarında bırakması konusunda⁵³ Bûnî, bağ-bahçe ortaklığının bu rivâyete dayandığını ve amel-i ehl-i Medîne'ye göre de böyle bir ortaklığın olduğunu söylemiştir. Ancak o, Ebû Hanîfe'nin "*Kim işçi çalıştırırsa ücretini ödesin.*"⁵⁴ rivâyetine dayanarak bunu kabul etmediğini belirterek sünnetin, re'y ve kıyasla mukayese edilmeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁵ İbnü'l-Arabî de bu konuda Bûnî ile aynı açıklamayı yapmıştır.⁵⁶ Dolayısıyla onun bu görüşü Bûnî'den nakletme ihtimali bulunmaktadır. Bûnî ve İbnü'l-Arabî'nin, Ebû Hanîfe'nin müsâkâtı reddederken gerekçe gösterdiği rivâyete işaret etmeleri, re'y ve kıyas ile sünnetin iptal edilemeyeceği şeklinde bir ilkeyi dile getirmeleri dikkat çekicidir.

Kunâziî, Ebu Hanîfe'nin gündüz veya gece hayvanların verdikleri zarardan dolayı hayvan sahipleri tarafından zararın tazmin edilmeyeceği görüşünde olduğunu onun bu konuda "*Hayvanların verdikleri zarar hederdir.*"⁵⁷ hadisine dayandığını zikretmiştir. Kunâziî, bu

⁴⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/265-266.

⁴⁹ Muvatta', "İsti'zân", 11, (No. 30).

⁵⁰ İbn Habîb, *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta'*, 2/160-161.

⁵¹ Endülüs'teki katı Mâlikî tutumun zaman içerisinde ehl-i hadis çizgisine doğru yaklaşımı için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", *İslamiyat* 7/3 (2004), 59-74.

⁵² İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 270.

⁵³ Ebû Abdullah Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1425), "Müsâkât", 1 (No. 1).

⁵⁴ Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kebîr*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 6/198.

⁵⁵ el-Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 2/863.

⁵⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/174-175.

⁵⁷ Buhârî, "İstîtâbetü'l-Mürtedîn", 28 (No. 6912).

konudaki doğru görüşün Mâlik ve ehl-i Medîne'ye ait olduğunu söylemiştir. Zira hayvan sahipleri, hayvanlarını korumaları gerekirken bunu yapmadıklarından dolayı zarar meydana gelmiştir.⁵⁸ Şunu belirtmekte fayda vardır ki Endülüslü şârihlerin amel-i ehl-i Medîne'yi dikkate alarak Ebû Hanîfe'yi eleştirmeleri sık görülmemektedir. Bu durumun muhtemel nedeni, Mâlik'ten sonra bu delilin önemini kısmen kaybetmesidir.⁵⁹

Endülüslü şârihlerin Ebû Hanîfe'yi tenkit ederken üzerinde durdukları asıl husus onun hadis ve âsâr'a muhalif gözüken fetva veya görüşleridir. İbn Abdilber de ehl-i hadisin Ebû Hanîfe'yi hadislerin yanında re'y ve kıyası kullanmasından dolayı tenkit ettiklerine dikkat çekmiştir.⁶⁰ Dolayısıyla Endülüslü şârihlerin Ebû Hanîfe'yi tenkit etmelerinin, onların salt re'y karşıtlığından değil; Ebû Hanîfe'nin hadisin açık hükmüne aykırı gördükleri görüşlerinden kaynaklandığını ifade edebiliriz. Örneğin Bûnî, “*Necd halkından saçı başı dağınık ne dediği anlaşılmayan birisi geldi. Yaklaşınca İslam hakkında soru sorduğunu anladık. Rasûlullah ona günde beş vakit namaz kılman gerekir dedi. O bundan başka bir şey yapmam lazım mı dedi? Rasûlullah hayır gerekmez ama istersen nafile kılabilirsin dedi...*”⁶¹ rivâyetini, vitri farz gören Ebû Hanîfe'nin görüşüne karşı delil mahiyetinde görmüştür.⁶² Bûnî, Ebû Hanîfe'yi onun vitir namazını farz değil vacip kabul etmesine rağmen⁶³ eleştirmesi dikkat çeken bir husustur. İbn Abdilber de bu rivâyetin şerhinde vitir namazını vacip gören Ebû Hanîfe'yi eleştirmiştir. O, Ebû Hanîfe'nin “*Allah size (farz) namazlarınıza bir namaz daha ilave etmiştir. O da vitir namazıdır.*”⁶⁴ rivâyetine dayanarak bunu söylediğini ifade etmiştir. İbn Abdilber, Ebû Hanîfe'nin delil olarak gördüğü bu hadisin nafile namazlara işaret edebileceğini ayrıca rivâyette bunun insanların tercihine bırakılarak zorunluluk bildirilmediğini söylemiştir. Konu hakkında açıklamalarını devam ettiren İbn Abdilber, Ebû Hanîfe'nin savunduğu görüşün yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁵ İbnü'l-Arabî de İbn Abdilber gibi rivâyete göre vitir namazının vacip olarak kabul edilemeyeceğini söylemiştir.⁶⁶

Kunâzîî, hocası Ebû Muhammed'den nakille Ebû Hanîfe'nin, Hz. Peygamber'in kadınların savaşta öldürülmesini yasakladığına dayanarak irtidât eden bir kadının öldürülemeyeceği görüşünde olduğunu zikretmiştir. O, Hz. Peygamber'in “*Dinini değiştireni öldürün.*”⁶⁷ rivâyetinin genel olması sebebiyle bu görüşün reddedileceğini söylemiştir.⁶⁸ Aynî konu hakkında Ebû Hanîfe'nin “*Rasûlullah kadınların ve çocukların öldürülmesini yasakladı.*”⁶⁹ rivâyetinin umûm bildirmesinden dolayı dinden dönen kadınların öldürülmeyeceği görüşünde olduğunu söylemiştir.⁷⁰ Dinden dönen kişinin öldürülmesiyle ilgili tartışmalar oldukça fazladır.

⁵⁸ el-Kunâzîî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 2/529-530.

⁵⁹ Eyüb Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2003), 27/520.

⁶⁰ Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdilber, *Câmiu Beyânî'l-İlmi ve Fazlîhi*, thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Dâru İbni'l-Cevzî, 1435), 2/240.

⁶¹ Muvatta', “Kasru's-Salât”, 25 (No. 94).

⁶² el-Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 1/312.

⁶³ Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ud el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi'* (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/91.

⁶⁴ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût (Beyrut: Dâru't-Tâc, 1409/1989), 2/92.

⁶⁵ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 6/359-360.

⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/249.

⁶⁷ Muvatta', “Akziye”, 18 (No. 15).

⁶⁸ el-Kunâzîî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 2/514.

⁶⁹ Buhârî, “Cihâd”, 148 (No. 3015).

⁷⁰ Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmud (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001), 24/61.

Bu konuda hüküm verirken âlimlerin delillerinin çeşitli olması sebebiyle görüşlerinin de farklılaştığını belirtebiliriz.⁷¹

Ebû Hanîfe'yi hadis ve âsâra muhalif görüşlerinden dolayı tenkit eden Endüslü şârihlerin başında İbn Battâl ve İbn Abdilber gelmektedir. Bu isimlerden sonra gelen diğer Endüslü şârihler, Ebû Hanîfe'yi bu konuda daha az eleştirmişlerdir. Bu durumun ehl-i hadis anlayışının Endüslü'te hicrî beşinci asırda daha kuvvetli olmasından kaynaklanması muhtemeldir. Örneğin İbn Battâl, namazlarda cemi kabul etmeyen Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerinin İbn Abbas'tan nakledilen “*Rasûlullah, Medîne'de öğle ve ikindiye sekiz rekât, akşam ve yatsıyı da yedi rekât kıldı. Eyüp dedi ki bu, belki de yağmurlu bir gecede olmuştur? (İbn Abbas) belki de dedi.*”⁷² hadisine aykırı olduğunu söylemiştir. İbn Battâl, namazları birleştirerek kılmayı kabul etmeyerek Hz. Peygamber'in öğle namazını son vaktinde ikindi namazını da ilk vaktinde kıldığını kabul eden Ebû Hanîfe'nin görüşünü şu ifadelerle eleştirmiştir:

“Şayet bahsi geçen cem uygulaması, Ebû Hanîfe ve Ebu's-Şa'sâ'nın dediği gibi ilk vaktin sonunda ikinci vaktin başında olsaydı bu durum ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazları için de geçerli olurdu. Ancak sünnet, öğle-ikindi ve akşam- yatsı namazlarına dairedir. Bundan dolayı bu namazlar arasında bir ortaklık bulunduğu bilinmiştir. Onların te'vîl ile ulaştıkları sonuç, cem değildir. Eğer cem olsaydı, bu işlem ikindi-akşam, yatsı-sabah namazları içinde geçerli olurdu. Böylelikle onların bu görüşü geçersiz olmuştur.”⁷³

Aynî (ö. 855/1451) ise bu konu bağlamında Ebû Hanîfe'nin cem görüşünün görünürde olup vakit için geçerli olmadığını ileri sürerek konu hakkında ona yöneltilen eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır.⁷⁴ İbn Battâl, ikindi namazının vaktinin zevalden sonra bir nesnenin gölgesinin iki katı olmasıyla başlayacağını savunan ve bu vakitten önce ikindi namazını kılmayı câiz görmeyen Ebû Hanîfe'nin görüşünü âsâra muhalif olarak görmüştür. Zira İbn Abdilhakem'in (ö. 214/829) rivâyetine göre Mâlik, ikindi namazının son vaktini, bir şeyin gölgesinin iki katı olduğu zaman kabul etmiştir.⁷⁵ İbn Abdilber de bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşünü âsâra aykırı bulmuştur.⁷⁶ Aynî de bu konuda Kurtubî'den nakille Ebû Hanîfe'nin bazı hadisleri delil olarak bu görüşü belirttiğini açıklamıştır.⁷⁷

Endüslü şârihler bazen Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin görüşlerini de âsâra aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmişlerdir. İbn Battâl, Buhârî'nin “Kim Ramazan orucunu inanarak, sevabını Allah'tan bekleyerek ve niyet ederek tutarsa” bab başlığında Ebû Hureyre'den naklettiği “*Kim inanarak ve sevabını Allah'tan bekleyerek Ramazan orucunu tutarsa geçmiş günahları affedilir.*”⁷⁸ rivâyetinin şerhinde amellerin niyetle geçerli olacağını ifade etmiştir. O, “*Ameller niyetlere göredir. Herkese niyetinin karşılığı vardır.*”⁷⁹ hadisinin buna delil olacağını belirterek bunun ramazan orucunu niyetsiz kabul edileceğini söyleyen Züfer'e (ö. 158/775) karşı delil teşkil

⁷¹ Konu hakkında geniş bilgi için bk. İrfan İnce, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2008), 35/88-91.

⁷² Buhârî, “Mevâkîtu's-Salât”, 12 (No. 543)

⁷³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/167-169.

⁷⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 5/46.

⁷⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/172. Benzer örnekler için bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 6/439; 8/192.

⁷⁶ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 1/193.

⁷⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 5/49.

⁷⁸ Buhârî, “Savm”, 6 (No. 1901).

⁷⁹ Buhârî, “Bedü'l-Vahy”, 1 (No. 1).

ettiğini söylemiştir.⁸⁰ İbn Battâl'ın, burada bir bakıma Buhârî'nin bab başlığını dikkate aldığı ifade edebiliriz.

Medine'nin sınırlarını bildiren rivâyetin⁸¹ şerhinde İbn Battâl; Mâlik, Şafî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855), Medine sınırları içerisinde avlanmayı yasak kabul ettiklerini belirtmiştir. O, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin cumhurun görüşüne zıt olarak Medine'de avlanmayı ve ağaç kesilmesini yasak kabul etmemeleriyle bu mevzûdaki rivâyetlere aykırı davrandıklarını söylemiştir. İbn Battâl, Hanefîler'in delilinin, Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711) küçük kardeşinin serçesinin ölmesi üzerine Hz. Peygamber'in ona dediği "*Yâ Ebâ Umeyr ne yaptı Nuğayr*"⁸² rivâyetine dayandığını belirtmiştir. O, bu kuşun Medîne dışında avlanma ihtimalinin bulunacağını belirterek onların görüşünü kabul etmemiştir. İbn Battâl, bazı sahabîler'in Medîne'de avlanmanın yasak olduğu görüşüne sahip olduklarını ve onların bu konudaki bazı uygulamalarını naklederek cumhûrun görüşünü desteklemiştir.⁸³ Kunâzî de bu konuda isim vermeden Ebû Hanîfe'nin görüşünü eleştirmiştir.⁸⁴ Aynî, Ebû Hanîfe'nin Medine'de avlanmanın ve ağaç kesilmesinin yasak olmadığını zira Hz. Peygamber'in bu mevzûdaki yasağının Medine'nin güzelliklerinden kabul edilen türler için geçerli olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵

İbn Abdilber, kuru hurma ve üzüm şıralarıyla olgunlaşmamış ve taze hurma şıralarının birlikte içilmesini yasaklayan rivâyetin⁸⁶ şerhinde, Hz. Peygamber'in bu meyve sularının birlikte içilmesini yasakladığı gibi aynı kapta mayalanmasını da yasakladığını ve bu rivâyetin sahih yollarla nakledildiğini ifade etmiştir. Bu açıklamadan sonra İbn Abdilber; Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) bu içecekleri birlikte içmede bir sakınca görmemesini, âsârı re'yle reddetme olarak değerlendirmiştir.⁸⁷ Kâdî İyâz, bu rivâyetin şerhinde Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf dışındaki âlimlerin bu içecekleri birlikte içilmesini yasak olarak gördüklerini söylemiş, iki âlimin bunda bir sakınca görmemelerini ise dine karşı bir cüretkârlık olarak değerlendirmiştir.⁸⁸ Aynî bu mevzûda Ebû Hanîfe'nin kendi görüşüne göre konuşmadığını ve bu meseleye dair hadislerin bulunduğunu ifade etmiştir.⁸⁹

Endüslü şârihlerin doğrudan re'ye değil, âsâr olmasına rağmen re'yin kullanılmasına karşı olduklarının en bariz örneğini, "*Bir kişi malı sattıktan sonra alıcı iflas ederse ve satıcı, malın ücretini almamışsa alıcıda mal aynıyla bulunursa satıcı, malını almaya öncelikli hak sahibidir. Eğer alıcı ölmüşse o zaman satıcı, diğer alacaklılarla eşittir.*"⁹⁰ hadisinin açıklamasında görmek mümkündür. İbn Battâl; Evzâî (ö. 157/774), Mâlik, Şafî ve Ahmed b. Hanbel'in bu hadise göre alıcı, iflas ettiğinde satıcı, malını aynıyla bulursa diğer alacaklılara göre malını almaya hak sahibi olduğu görüşünde olduklarını söylemiştir. İbn Battâl, malı alıcının hakkı olarak gören ve satıcıyı diğer alacaklılarla ortak kabul eden Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin, kıyas yaparak hadise karşı çıktıklarını belirterek kıyas ve re'yin sünnetin bulunmadığı zaman kullanılabileceğini

⁸⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 4/21.

⁸¹ Buhârî, "Fezâilü'l-Medîne", 1 (No. 1868).

⁸² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/351.

⁸³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 4/536-539.

⁸⁴ el-Kunâzî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 2/733-734.

⁸⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 10/327.

⁸⁶ Muvatta', "Eşribe", 3 (No. 7).

⁸⁷ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 24/289-292.

⁸⁸ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, 6/450.

⁸⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 21/274.

⁹⁰ Muvatta', "Buyû", 42 (No. 87).

söylemiştir.⁹¹ İbn Abdilber, ilgili rivâyetin hükmü konusunda fakihler ve ehl-i eserin ittifak ettiğini ancak Ebû Hanîfe, öğrencileri ve diğer Kûfelilerin bu rivâyete aykırı hüküm verdiklerini ve onların sahih eserlere rağmen gerek olmadığı halde re'yi kullandıklarını söyleyerek onları eleştirmiştir.⁹² Mâzerî de Ebû Hanîfe'nin görüşünün Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) tahrir ettiği “*Bir kişi malı sattıktan sonra alıcı iflas eder ve satıcı, malın ücretinden bir şey almamışsa alıcıda mal aynıyla bulunursa satıcı, malını almaya öncelikli hak sahibidir. Eğer alıcı ölmüşse o zaman satıcı, diğer alacaklılarla eşittir.*”⁹³ hadisine göre reddedileceğini söylemiş; İbn Battâl ve İbn Abdilber'in yaklaşımlarının aksine Ebû Hanîfe'nin, açıkça re'y ve kıyası kullanarak âsâra muhalefet ettiğini söylememiştir.⁹⁴ Aynî, İbn Battâl'ın Ebû Hanîfe'ye yönelik bu eleştirisini kabul etmemiştir. O, aksine Ebû Hanîfe'nin hadise uygun görüş ifade ettiğini belirtmiş ve müşterinin zimmetinde bulunan malın alınması durumunda ise gasp suçunun işlenmiş olacağını söylemiştir.⁹⁵

Bâcî, Hz. Peygamber'in pişmiş keleri yemeyip, aynı sofrada bulunan ve bunu yiyen Hâlid b. Velîd'e (ö. 21/642) bir şey dememesini bildiren rivâyetin⁹⁶ açıklamasında Mâlik, Şâfiî ve birçok âlimin keler etini yemeyi mubah, Ebû Hanîfe'nin ise mekruh olarak gördüğünü belirttikten sonra bu rivâyetin Ebû Hanîfe'nin görüşüne karşı olduğunu, zira mekruh olsaydı Hz. Peygamber'in bu eti yemekten alıkoyacağını söylemiştir.⁹⁷ Bu meselede Aynî, sahih hadislerin bulunmasından dolayı Hanefilerin keler yemeyi tahrîmen değil tenzîhen mekruh kabul ettiklerini zikretmiştir.⁹⁸

Bâcî, Ebû Hanîfe'nin hadisten istihrâç ettiği hükmü de eleştirmiştir. O, Ebû Hanîfe'nin vaktinde kılınamayan sabah namazının kazasının, güneşin doğuşunu tamamlamasından sonra caiz olacağı görüşünde olduğunu nakletmiştir. Bâcî, onun bu görüşü Hz. Peygamber'in ve sahabenin Hayber seferi dönüşünde gece uyuyup kalarak sabah namazını kaçırdıklarını ve Hz. Peygamber'in bir süre geçtikten sonra namazı kıldırıldığını bildiren rivâyete⁹⁹ dayanarak ifade ettiğini söylemiştir. Fakat Bâcî, güneş ışıklarının ufukta doğduktan sonra insanların yüzüne vurmuş olacağını belirterek Ebû Hanîfe'nin hadisten yaptığı istidlâli doğru bulmamıştır.¹⁰⁰

Endüslü şârihler, bazen Ebû Hanîfe'nin görüşlerini hadis ve sünnete aykırı olduğunu ileri sürmeden de eleştirmişlerdir. Ancak bu tür örneklerin az olduğunu söyleyebiliriz. Mesela İbnü'l-Arabî, âlimlerin namaz sonunda verilen selamın imam ve cemaatin arasını ayırdığını söylediklerini, Ebû Hanîfe'nin ise namazda abdest bozmayı selamın yerine koymasıyla ayağının kaydığını ifade etmiştir.¹⁰¹

Bu açıklamalardan hareketle Endüslü şârihlerin Ebû Hanîfe'ye yönelttikleri tenkitlerin bir kısmının onun amel-i ehl-i Medîne'ye aykırı görüşlerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ancak bu tür eleştiriler fazla değildir ve daha çok Kunâzî ve Bûnî tarafından yöneltmiştir.

⁹¹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 6/524. Bu konuda benzer bir örnek için bk. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 3/161.

⁹² İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 8/411.

⁹³ Süleyman b. Eşa's b. İshâk Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Dâru'r-Risâle, 1430/2009), “Buyû”, 76 (No. 3520).

⁹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali Mâzerî, *el-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, thk. Muhammed eş-Şâzeli en-Neyfer (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1988), 2/281-282.

⁹⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 12/337-338.

⁹⁶ Muvatta', “İstî'zân”, 4 (No. 10).

⁹⁷ el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 9/439.

⁹⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 21/203.

⁹⁹ Muvatta', “Vukûtu's-Salât”, 6 (No. 26).

¹⁰⁰ el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/254.

¹⁰¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/398.

Dolayısıyla Mâlikî mezhebinin yaygın olduğu bir coğrafyada amel-i ehl-i Medîne'ye fazla vurgu yapılmadığını ifade edebiliriz. Bu durumun muhtemel nedeni ise zaman içerisinde bu delilin önemini kaybederek yerini hadisten istinbât edilen hükümlerin almasıdır. Endülüs'lü şârihlerin Ebû Hanîfe ve öğrencilerini eleştirmeleri daha çok hakkında hüküm verilebilecek hadislerin bulunmasına karşı onların re'y ve kıyas yoluyla görüş belirtmelerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

2.2. Mâlik'e Yönelik Eleştiriler ve Mezhep İçi Tartışmalar

Mâlikî mezhebi etrafında şekillenen Endülüs şerhleri, tabii olarak Mâlik'in görüşlerine yer verilmiş hatta yerine göre onun görüşleri haklı bulunarak savunulmuştur. Bu durum, şârihleri zaman zaman mezhep taassubuna sevk etse de Mâlik'i tenkit etmelerine ya da onun aksine bir görüş ileri sürmelerine engel olmamıştır. Aşağıda görüleceği üzere hadis veya sünnetteki anlam şarihlerce öncelendiği için Mâlik'in açıklamalarına yer yer itiraz yöneltmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bunu, Endülüs'teki Mâlikîliğin, ehl-i hadis çizgisine yaklaşmasının bir sonucu olarak değerlendiriyoruz.

İbn Battâl, Hz. Peygamber'in, yataktayken kızı Fâtıma (ö. 11/632) ve Hz. Ali'nin aralarına oturması ve Hz. Ali'nin (ö. 40/661) Hz. Peygamber'in ayağının serinliğini hissetmesiyle ilgili rivâyetten¹⁰² bazı hükümlerin istihrâç edilebileceğini söylemiştir. O, bu hükümlerden birinin de mahrem olan kişilere dokunulabileceği olduğunu bunun da Mâlik'in görüşünün tersine fakat hadise daha uygun olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³ İbn Battâl'ın, hadisten istinbât ettiği hükmü Mâlik'in görüşüne öncelendiğini örnekleyen bu yaklaşımı onun nadir uygulamalarındandır.

Diğer bir misalde İbn Battâl, zimmîlerin muhsan sayılmasının şartları hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu, Zührî, Şâfiî ve Tahâvî'nin (ö. 321/933) ehl-i kitaptan evli iki eşin muhsan olduklarını ve zina etmeleri durumunda recm edileceğini söylediğini, Nehaî'nin (ö. 96/714) ise muhsan sayılmayı Müslüman olma şartına bağladığını ifade etmiştir. Konu hakkında İbn Battâl; Mâlik ve Kûfelîlerin de bu görüşte olduğunu söylemiş, onların İbn Ömer'in naklettiği "*Hz. Peygamber kendisine müracaat etmeleri üzerine zina eden iki Yahudi'yi Tevrat'ın hükmü gereği recm ettirdi.*"¹⁰⁴ rivâyetini delil aldıklarını ve Hz. Peygamber'in hükmü, Tevrat'a göre uyguladığını kabul ettiklerini söylemiştir. İbn Battâl, Nehaî ve Mâlik'in görüşünden sonra Hz. Peygamber'in Tevrat'a göre hüküm vermesinin Medine'nin ilk yıllarında gerçekleştiğini, recm ayetinin inmesinden sonra bu ayetin hükmünün bırakılıp, metninin kaldırıldığını ifade etmiştir. O, Yahudilerin muhsan olmasının İslam'la bir ilgisinin olmadığını çünkü hükmün Tevrat'a göre verildiğini Tevrat'ta da muhsan olup olmama ayrımı yapılmadan zina eden kişilere recm cezasının uygulandığını zikretmiştir.¹⁰⁵ İbn Battâl, burada Mâlik'in görüşünün hadise aykırı olmadığını söylemese de bir bakıma onun hadisten istinbât ettiği hükmün yanlışlığına işaret etmiştir.

İbn Battâl'ın Mâlik'i, fikhî görüşleri yönünden eleştirmekle beraber hadis rivâyeti açısından tenkit ettiği durumlar da olmuştur. O, Enes'ten nakledilen "*Biz namazı kıldıktan sonra birisi Kuba'ya gider gelirdi ama güneş hala yüksekte olurdu.*"¹⁰⁶ rivâyeti için doğrusunun Kuba yerine Avâlî olacağını zira İbn Şihâb'ın (ö. 124/742) Mâlik hariç bütün öğrencilerinin hadiste ismi geçen yeri, Avâlî olarak naklettiğini belirtmiştir. O, Mâlik'in naklettiği rivâyetle tek kaldığını

¹⁰² Buhârî, "Farzu'l-Humûs", 6 (No. 3113).

¹⁰³ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 5/273.

¹⁰⁴ Buhârî, "Hudûd", 37 (No. 6841).

¹⁰⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/475.

¹⁰⁶ Buhârî, "Mevâkîtu's-Salât", 13 (No. 550).

söylemiş ve Bezzâr'ın (ö. 292/905) şu ifadelerini nakletmiştir: “Rivâyetin doğrusu topluluğun naklettiğidir. Mâlik'in rivâyeti onun vehimlerinden birisi olarak kabul edilebilir.”¹⁰⁷

Ezânın abdestsiz okunup okunamayacağı meselesinde İbn Abdilber, Evzâî, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik'in abdestli-abdestsiz veya cünüp olup olmaksızın her durumda ezânın okunabileceğini söylediklerini nakletmiş ve buna karşın sahabeden Vâil b. Hucr'un (ö. 51/671) ezânın sadece ayakta ve temiz halde okunmasının gerçek ve sünnet olduğu ifadesine yer vermiştir. İbn Abdilber, onun “gerçek ve sünnet” ifadesinin müsned hadise işaret ettiğini ifade etmiş ve bunun re'yyeden üstün olduğunu zikretmiştir.¹⁰⁸ Bu açıklamalarıyla İbn Abdilber, doğrudan Mâlik'i hedef almamakla birlikte Vâil b. Hucr'un ifadesini müsned hadis konumunda kabul ederek bunu, onun ve diğer fakihlerin görüşlerine tercih etmiştir.

Yine İbn Abdilber, Mâlik'i açık ifadelerle eleştirmese de hadisten istihrâc edilebilecek hükmü, onun fetvasına tercih etmiştir. Mesela İbn Abdilber, Hz. Peygamber'in Ümmü Harâm'ın (ö. 28/648) evinde uyurken gördüğü rüyayı anlattığı “*Ümmetimden bir kısım insanlar, Allah yolunda cihat ederlerken bana gösterildi. Onlar denizin üstünde tahtlarına kurulmuş krallar gibi duruyorlardı.*”¹⁰⁹ rivâyetinde kadınların cihat için deniz yolculuğuna çıkabileceğine dair delil bulunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰

İbnü'l-Arabî, orta namazı, Ebû Hanîfe'nin ikindi, Mâlik'in de sabah namazı olarak kabul ettiklerini naklettikten sonra kendisine göre bu namazın gizli olup bilinemeyeceğini kabul etmenin daha doğru olacağını ifade etmiştir.¹¹¹ Kâdî İyâz, Mâlik'in namaz kılmayan kişinin öldürüleceği görüşüne katılmayarak doğrusunun, o kişinin âsi olmakla beraber kâfir olmadığını söylemiş ve “*Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur.*”¹¹² ayetini delil göstermiştir.¹¹³ Endüslü şârihlerin zaman zaman hadisten istinbât ettikleri hükümleri Mâlik'in görüşlerine tercih etmeleri onların ehl-i hadis anlayışına yakın olmalarının bir sonucu olarak görebiliriz.

Endüslü şerhlerinde fikhî konular tartışılırken sıklıkla Mâlikî mezhebi içindeki görüş farklılıklarına yer vermişlerdir. Endüslü şârihler, bu farklılıkları kimi zaman “ashâbunâ”, “ashâbu Mâlik” şeklinde ya da Mâlikî âlimlerin isimlerini zikrederek ortaya koymuşlardır. Şârihler bu tartışmalarda bazen tercih ettikleri görüşleri belirtmelerine rağmen bazen de bir tercih yapmamışlardır. Örneğin, “*Sizden biriniz, kardeşinin evlilik teklifi üzerine teklif yapmasın.*”¹¹⁴ rivâyetinin şerhinde ikinci bir kişinin kadına ne zaman evlenme teklifinde bulunacağı konusu buna bir örnektir. Bûnî, İbn Habîb'ten nakille mehir belirlenmese bile kadının ilk kişiye rıza göstermesi durumunda nikâhın geçerli olacağı görüşünü nakledip bunun İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806), İbn Vehb (ö. 197/813), İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827) ve İbn Abdilhakem'in görüşü olduğunu kendisinin de bunu savunduğunu ifade etmiştir. Bûnî, İbn Nâfi'nin (ö. 206/822) ilk kişi rıza gösterse de ikinci bir kişinin evlilik teklifi yapmasında bir sakınca görmediğine dair görüşünü

¹⁰⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/173.

¹⁰⁸ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 4/89.

¹⁰⁹ Muvatta', “Cihâd”, 18 (No. 39).

¹¹⁰ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 14/286-287.

¹¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/55.

¹¹² Nisa, 4/48.

¹¹³ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, 1/343-344.

¹¹⁴ Muvatta', “Nikâh”, 1 (No. 1); Buhârî, “Nikâh”, 45 (No. 5142).

ise hatalı bulmuştur.¹¹⁵ İbn Battâl ve Bâcî de Bûnî ile aynı açıklamayı yapmışlardır.¹¹⁶ İbn Battâl, bu rivâyetin şerhi bağlamında kadının evlilik teklifi yapan ilk kişiye rıza gösterdikten sonra başka birisinin o kadınla evlenmesi durumunda Mâlik'in ve öğrencilerinin görüşleri arasında farklılıklar bulunduğunu belirtmiştir. O, bu konu hakkında Mâlik'in zifaktan önce nikâhın feshedileceğini, zifaktan sonra ise feshedilemeyeceği görüşünde olduğunu ifade etmiştir. İbn Battâl, İbnü'l-Mevvâz'ın (ö. 269/883) her durumda nikâhın feshedileceğini ancak ondan feshedilmeyeceğine dair de görüş nakledildiğini, Sahnûn'un (ö. 240/854) da İbnü'l-Kâsım'dan bu yönde naklinin bulunduğunu söylemiştir. İbn Battâl, Kûfelilerin ve Şâfiî'nin evlilik teklifi yapılan kadınla evlenen diğer kişinin nikâhının feshedilmeyeceğini, İbnü'l-Kassâr'ın (ö. 397/1007) Mâlik'in feshedileceği görüşünü esas alarak görüş nikâhın feshedilmesi gerektiği yönünde açıklama yaptığını zikretmiştir. İbn Battâl, İbn Habîb'in ise Mâlik'in feshedilmeyeceği görüşünü tercih ettiğini, Mutarrif ve İbnü'l-Mâcişû'nun da bu görüşte olduklarını, İbn Nâfi'nin ise gerek zifaktan önce gerekse sonra nikâhın feshedilmesi gerektiğini savunduğunu söylemiş fakat kendi görüşünü belirtmemiştir.¹¹⁷

Kunâziî, bu rivâyetin şerhinde İbnü'l-Kâsım'ın bir adamın, başka biriyle evlenmek isteyen kadınla evlenmesi halinde bu kişinin yaptığı işten dolayı tövbe etmesi gerektiğini fakat o adamın kadını boşaması gerektiği görüşünde olduğunu söylemiştir. Kunâziî, bu konuda İbn Vehb'in kadınla evlenmek isteyen ilk kişinin hakkını helal etmemesi durumunda kadının boşanması gerektiğini ve ilk kişinin onunla evlenebileceğini söylediğini nakletmiştir. Kunâziî, yine İbnü'l-Kâsım'ın kötü bir erkeğin bir kadınla evlenmek istemesi, kadının da bu kişiyle evlenmeye rıza göstermesi fakat iyi birisinin kadınla nişanlanmak istemesi halinde velinin kadına iyi kişiyi tavsiye etmesi gerektiğini, Hz. Peygamber'in bu konudaki yasağının iki iyi insan için geçerli olacağını söylemiştir.¹¹⁸ Bu nakillerden sonra Kunâziî, hangi görüşü tercih ettiğini belirtmemiştir. Kunâziî'nin bu nakillerine İbn Abdilber ve Bâcî de yer vermişlerdir.¹¹⁹

Endülüslü şârihler, Mâlikî mezhebi içerisindeki tartışmalarda kimi zaman tercih ettikleri tarafın görüşünü ortaya koymuşlardır. Örneğin ortaklardan biri ortaklık konusu ağaçların meyvelerinden kendi payına düşeni satarsa diğer ortağın meyveler üzerinde şuf'a hakkının olup olmadığı üzerine ihtilâf vardır. İbn Abdilber bu mesele hakkında Mâlik'ten rivâyetle İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım ve Eşheb'in (ö. 204/820) ortağın şuf'a hakkına sahip olduğuna hükmettiğini, yine Mâlik'ten rivâyetle İbnü'l-Mâcişûn, İbn Dinâr ve ehl-i Medîne'nin çoğuna göreyse, ortağın şuf'a hakkının olmadığını kendisine göre de doğru görüşün bu olduğunu söylemiştir.¹²⁰

Devlet başkanının yolculuğa çıktığında cuma namazının şartlarının oluşmadığı bir yerde cuma namazını kıldırması durumunda Mâlik, yolcuların namazlarının geçerli olmadığını, köylülerin ise cemaatle kılınan namazın üzerine iki rekât daha kılarak öğle namazlarını tamamlayacağını ifade etmiştir.¹²¹ Bu konu bağlamında İbn Abdilber, İbn Abdilhakem ve İbn Nâfi'den köylülerin yeniden namaza başlamadan iki rekât daha namaz kılmalarıyla namazlarının geçerli olacağını naklettikten sonra İbnü'l-Kâsım'dan cuma namazının açıktan okunarak kılınmasından dolayı köy halkının namazlarını en baştan kılmaları gerektiği görüşünü aktarmıştır. İbn Abdilber, *Muvatta*'daki açıklamayı uygun bularak İbn Abdilhakem ve İbn Nâfi'nin görüşünü

¹¹⁵ el-Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/671-672.

¹¹⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/259; el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 5/4-5.

¹¹⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7/259-260.

¹¹⁸ el-Kunâziî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/337-338.

¹¹⁹ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 13/22-23; el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 5/5-6.

¹²⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 7/51.

¹²¹ *Muvatta*, "Cuma", 6 (No. 14).

tercih etmiştir. Surelerin açıktan okunması te'vile dayandığından namazın geçersiz sayılmayacağını ifade eden İbn Abdilber, bu açıklamasıyla bir bakıma İbnü'l-Kâsım'ın görüşünün yanlışlığını da ortaya koymaya çalışmıştır.¹²²

Bâcî, cuma namazının kılındığı merkez cami ile cuma namazı kılınabilecek yerin arasının ne kadar olması gerektiğine dair İbn Habîb'in bir berid ve fazlası, Yahya b. Ömer'in altı mil, Zeyd b. Beşîr'in ise bir fersaktan fazla olabileceğini savunduklarını aktardıktan sonra en son görüş olan Zeyd b. Beşîr'in görüşünü tercih etmiş ve herkesin cuma kılınan yere gitmelerinin zorunluluk gerektirmediğini cumanın şartları gerçekleştiğinde ikamet ettikleri yerde namazlarını kılınabileceklerini ifade etmiştir.¹²³

İbn Battâl, namazda rükûdan önce ve sonra tekbir getirilmesiyle ilgili Mâlik'in ashâbı arasında görüş farklılıklarının bulunduğunu ifade ederek İbnü'l-Kâsım'dan üçten fazla tekbir getirmeyenlerin sehiv secdesi yapmalarının gerektiği eğer bunu yapmazlarsa namazın bâtil olacağı görüşünü nakletmiştir. İbn Battâl, İbnü'l-Kâsım'ın bu görüşünü naklettikten sonra Abdullah b. Abdilhakem, Asbağ b. Ferec (ö. 225/840), İbnü'l-Mevvâz ve İbn Habîb'in namazdaki bütün tekbirler unutulsa dahi sehiv secdesi yapılmayacağı görüşünde olduğunu ifade etmiş ve baktaki bütün hadislerin bu görüşe temel teşkil ettiğini söylemiştir.¹²⁴ Dolayısıyla Endüslü şârihlerin Mâlikî mezhebi içerisindeki tartışmalarda kimi zaman hadise uygun olan görüşü tercih ettiklerini söyleyebiliriz.

2.3. Şâfiî'ye Yönelik Eleştiriler

Çalışmamızda daha önce ifade ettiğimiz üzere Endüslü şârihlerin, fıkıh konularını tartışırken görüşlerine sıklıkla atıf yaptıkları diğer bir isim Şâfiî'dir. Bu atıfların genelinde Şâfiî'ye yönelik bir eleştiri söz konusu değilken kimi yerde ona bazı tenkitler yöneltilmiştir. Bu tenkitlerin bir kısmı, Şâfiî'nin görüşünün hadisten istinbât edilen hükme ters olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin İbn Battâl, Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) hayızlı iken Hz. Peygamber'in saçını taradığını bildiren rivâyetin¹²⁵ Şâfiî'nin abdestli bir kişinin karşı cinsten birine dokunmasıyla abdestinin bozulacağı görüşüne karşı delil teşkil ettiğini söylemiştir.¹²⁶ Öğle ve ikinci namazları arasında bir boşluğun bulunduğunu kabul ederek bu boşluğu, iki namazdan birine ait görmeyen Şâfiî'nin görüşü de İbn Battâl açısından kabul görmemiştir.¹²⁷

Kâdî İyâz ise Şâfiîlerin hadise dayanarak imâmetin Kureyş'e ait olduğu şeklindeki görüşünü kabul etmemiş, onların bu konuda delil olarak kullandıkları rivâyetlerin görüşlerine delil olmadığını ifade etmiştir. Kâdî İyâz, Hz. Peygamber'in Kuba mescidinde Huzeyfe'nin (ö. 36/656) mevlası Salim'i, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644) varken imam tayin etmesini ve yine Zeyd'i oğlu Üsâme'yi ve Muâz'ı Kureyşlilerin önüne geçirmesini ileri sürerek Şâfiîlerin görüşüne karşı çıkmış ve onların delil aldığı bazı rivâyetleri de tenkit etmiştir.¹²⁸

Şâfiî'yi eleştiren diğer bir Endüslü şârih, İbnü'l-Arabî'dir. O, tespit edebildiğimiz kadarıyla bir yerde Şâfiî'yi sert bir dille eleştirmiştir. Buna göre Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın, İbn Velîde b. Zem'ân'ın kardeşi Utbe'nin oğlu olduğu konusunda Abd b. Zem'ân ile tartışması sonucunda Rasûlullah'ın kararı Abd b. Zem'ân lehine verdikten sonra söylediği “Çocuk yatak sahibine

¹²² İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 5/75-77.

¹²³ el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 2/129.

¹²⁴ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/404.

¹²⁵ Buhârî, “Hayz”, 3 (No. 296).

¹²⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1/412-413.

¹²⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/165; İbn Battâl'ın Şâfiî'yi eleştirdiği diğer örnekler için bk. 1/293; 2/83.

¹²⁸ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, 6/125.

(kadının evli olduğu kişiye) aittir. Zina edene ise mahrumiyet vardır.”¹²⁹ rivâyetinin şerhinde Şâfiî'nin görüşüne de yer vermiştir. Buna göre İbnü'l-Arabî, Şâfiî'nin rivâyetin “ هو لك يا عبد بن زمة الولد للفراش ” kısmını, kadının evli olduğu kişi lehine hüküm vermeye ve nesebin ispatına delil gördüğünü söylemiştir. İbnü'l-Arabî, Şâfiî'nin kadınla evli olan adam lehine hüküm vermesini doğru bulurken bu evliliğin nesebi kanıtladığı görüşünü büyük bir cehalet olarak nitelemiştir.¹³⁰ Bu misalde görüldüğü üzere İbnü'l-Arabî, Şâfiî'yi görüşü, hadis ve sünnete aykırı olduğu gerekçesiyle değil istinbâta bulunduğu hükmü yanlış gördüğü için eleştirmiştir.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden hareketle Endülüslü şârihlerin ehl-i hadis anlayışına yakın durdukları bu nedenden dolayı fakihleri genelde hadis ve sünnete aykırı gözükten istinbâtlarından dolayı eleştirdiklerini ifade edebiliriz.

Sonuç

Endülüs'e giren ilk hadis kitabı Mâlik'in *Muvatta*'dır. Dolayısıyla burada hadis şerh faaliyetleri ilk olarak hicrî üçüncü asırda *Muvatta*' çerçevesinden başlamıştır. Zamanla *Muvatta*' üzerine yazılan şerhler artarak devam etmiştir.

Muvatta'dan sonra Endülüs'te Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin eserleri de şerh edilmiştir. Buhârî şerhini hariç tutarsak temel hadis eserlerinin günümüze ulaşan şerhleri ilk olarak burada ortaya konmuştur. Buradan hareketle Endülüs'teki hadis şerh faaliyetlerinin, hadis eserlerinin tanınmışlığı ve yaygınlığıyla yakından ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Endülüs hadis şerhleri genel olarak fıkıh ağırlıklıdır. Bu sebeple şârihler fikhî meselelerde birçok fakihin görüşüne yer vermiştir. Bu durum, buradaki şerhlerin bir bakıma mukayeseli fıkıh imkânını da ortaya çıkardığını ifade edebiliriz. Endülüslü şârihler buldukları coğrafyada hâkim bulunan Mâlikî fıkıh anlayışında olmuşlardır. Ancak onları mutaassıp bir Mâlikî anlayışının takipçileri olarak tanımlayamayız. Zira onlar, birçok defa hadisten istihraç edilen anlamı ve hükmü öncelemişlerdir. Dolayısıyla Endülüslü şârihlerin çoğunluğunu ehl-i hadis anlayışına yakın duran Mâlikîler olarak değerlendirmek bizce daha doğru olacaktır. Endülüslü şârihler, fakihleri tenkit ederlerken onların hadise aykırı duran görüşlerini eleştirmişlerdir. Bu fakihler içerisinde de eleştirdikleri en fazla isim, Ebû Hanîfe, ona yönelik en fazla tenkit yöneltten Endülüslü şârihler de İbn Battâl ve İbn Abdilber'dir. Bu durumun hicrî beşinci asırda Endülüs'te ehl-i hadis anlayışının daha baskın olmasından kaynaklanması muhtemeldir.

¹²⁹ *Muvatta*, “Akziye”, 21 (No. 20).

¹³⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/378.

Kaynakça/Bibliography

- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdullah Mahmud. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2001.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef. *el-Müntekâ Şerhu Muvatta'i Mâlik*. thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-Kebîr*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Bûnî, Ebû Abdülmelik Mervân b. Ali. *Tefsîru'l-Muvatta' li'l-Bûnî*. thk. Ebû Ömer Abdülaziz es-Sağîr. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1432/2011.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Endüslü'te Rey-Hadis Mücadelesi". *İslamiyat* 7/3 (2004), 59-74.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâ's b. İshâk. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 7 Cilt. Dâru'r-Risâle, 1430/2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "Şerh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/559-560. İstanbul: TDV, 2010.
- Görmez, Mehmet. "Fıkhu'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV, 1995.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî*. 3 Cilt. Abudabi: el-Cemu's-Sekâfî, 1425.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh. *Cezvetü'l-Muktebîs fî Târîhi Ulemâi'l-Endelüs*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1429/2008.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Câmiu Beyânî'l-İlmi ve Fazlihi*. thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Dâru İbni'l-Cevzî, 1435.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Abdulmu'tî Kala'cî. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kuteybe, 1413/1993.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Ulvî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 26 Cilt. Mağrib: Vezâratu Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûnu'l-İslâmiyye, 1387/1967.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim. 10 Cilt. Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1. Basım, 1409/1989.
- İbn Habîb, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân Sülemî. *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta'*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1. Basım, 1421/2001.
- İbn Manzûr, Ebül-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Ârızatu'l-Ahvezî bi Şerhi Sahîhi't-Tirmizî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *el-Mesâlik fî Şerhi Muvatta'i Mâlik*. thk. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymanî - Âişe bt. el-Hüseyn es-Süleymanî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007.

- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Kitâbu'l-Kabes fi Şerhi Muvatta'î Mâlik b. Enes*. thk. Muhammed Abdillâh Veledd Kerîm. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1992.
- İnce, İrfan. "Ridde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/88-91. İstanbul: TDV, 2008.
- İyaz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubî. *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. 8 Cilt. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Kaçar, Ömercan. *Mühelleb b. Ebî Sufre ve Şerhçiliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, 2021.
- Kâdî İyâz, Ebül-Fazl İyâz b. Musa. *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmail. 9 Cilt. Medine: Dâru'l-Vefa, 1. Basım, 1419/1998.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Hadis Şerhine Panoramik Bir Bakış". *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: İFAV, 2020.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Müslim'in el-Müsnedü's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 317-409. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2020.
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ud. *Bedâiu's-Sanâi'*. 7 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kaya, Eyüb Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV, 2003.
- Kunâziî, Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. Mervân. *Tefsîru'l-Muvatta'*. thk. Âmir Hasan Sabri. 2 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- Kurt, Ali Vasfî. *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Mâlik, Ebû Abdullah. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1425.
- Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. *el-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*. thk. Muhammed eş-Şâzeli en-Neyfer. 3 Cilt. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 2. Basım, 1988.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2022.
- Özer, Salih. *Endülüslü İbn Battal ve Buhârî Şerhi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2007.
- Özkan, Halit vd. "Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 171-313. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2020.
- Özkan, Halit. "Muvatta Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü I*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 55-168. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2020.
- Sakallı, Talat. *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Sancaklı, Saffet. "İbn Battâl ve Buhârî Şerhi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 61-93.
- Şahyar, Ayşe Esra. "Tirmizî'nin el-Câmi'i Üzerine Yazılmış Şerhler". *Hadis Şerh Literatürü II*. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2022.

- Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Tozlu, İbrahim. “Buhârî Râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2015), 65-96.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği : Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4. Basım, 2012.
- Yücel, Ahmet. “İbnü'l-Arabî Ebû Bekr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/492. İstanbul: TDV, 1999.
- el-Fihrisü'ş-Şâmil li't-Türasi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût : el-Hadisü'n-Nebeviyyi'ş-Őerif ve Ulumuhû ve Ricaluhû*. 3 Cilt. Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 1991/1411.